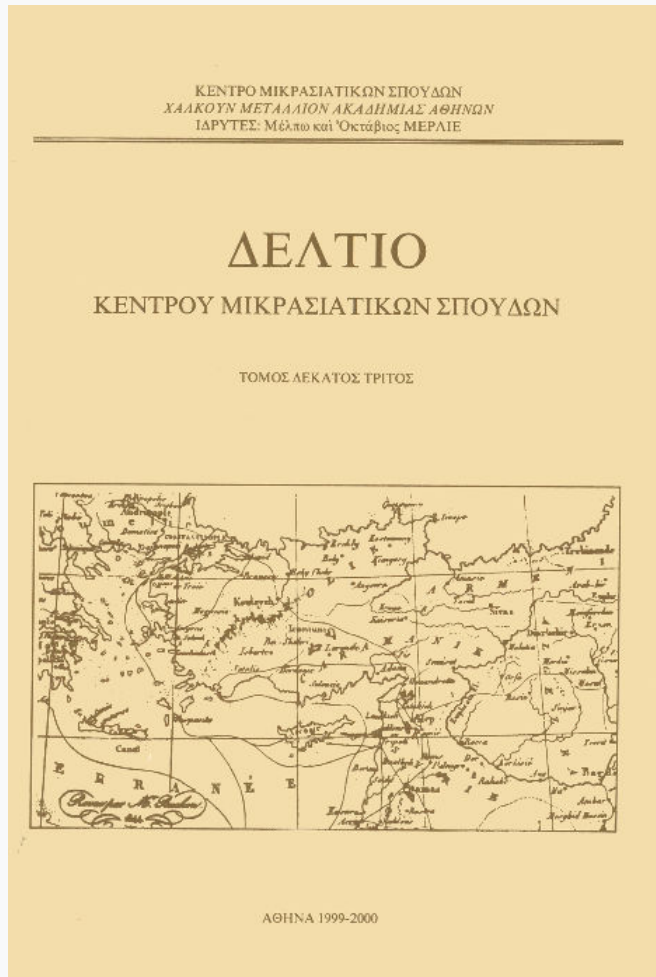

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 13 (1999)

Σπύρου Βρυώνη, Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας), μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου

Άννα Αβραμέα

doi: [10.12681/deltiokms.157](https://doi.org/10.12681/deltiokms.157)

Copyright © 2015, Άννα Αβραμέα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αβραμέα Ά. (1999). Σπύρου Βρυώνη, Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας), μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 13, 389–395. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.157>

χει, αποτελεί μιὰ σημαντική συμβολή στὴ συστηματικὴ καταγραφὴ καὶ μελέτῃ τοῦ ὕλικου αὐτοῦ καί, ἔμμεσα, ἕναν τρόπο διάσωσής του, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀπειλεῖται περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΣΑΚΑΛΟΣ

Σπύρου Βρυώνη, *Ἡ παρακμὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ (11ος-15ος αἰώνας)*, μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1996, σσ. 664.

Εἴκοσι πέντε χρόνια μετὰ τὴν ἀρχικὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητῆ Σπύρου Βρυώνη στὴν Ἀμερικὴ (*The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1971), τὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς προβαίνει στὴν κυκλοφορία τοῦ ἔργου σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα, μεταφρασμένο μὲ ἐπιτυχία ἀπὸ τὴ γνωστὴ βυζαντινολόγο Κάτια Γαλαταριώτου. Τὸ ἐγχεῖρημα νὰ μεταφραστεῖ ἕνα τόσο μεγάλο σὲ σημασία καὶ ἔκταση βιβλίο, 664 σελίδων, ποὺ περιλαμβάνει ἐκτὸς τῶν τοπωνυμίων πολλοὺς τεχνικοὺς ὄρους, εἰδικούς στὴν ἀνθρωπολογία, καθὼς καὶ στοὺς κλάδους τῶν ἰσλαμικῶν καὶ τουρκικῶν σπουδῶν, δὲν ἦταν καθόλου εὐχερές. Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρωτότυπο (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ὑποσημειώσεις ποὺ παρατίθενται στὸ τέλος τοῦ κειμένου) καὶ ὅπως ἐξηγεῖ ὁ συγγραφέας στὸν Πρόλογο, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ προσθεθεῖ ὁ τεράστιος ὄγκος τῶν δημοσιευμάτων ποὺ ἀκολούθησαν. Ἐντούτοις παραθέτει ἕναν ἐνδεικτικὸ συνοπτικὸ βιβλιογραφικὸ κατάλογο ἔργων ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ 1971.

Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ σύνταξη τοῦ βιβλίου πραγματοποιοῦνται ἀνάμεσα στὸ 1959 καὶ τὸ 1967. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Βρυώνης ξεκινοῦσε τὴ μεγάλη σύνθεση, οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς δὲν εἶχαν ἀκόμη ιδιαίτερα ἀναπτυχθεῖ. Τέσσερα μόλις χρόνια πρὶν, τὸ 1955, ὁ Paul Lemerle ἔγραφε στὸ

περιοδικό *Annales*: οί βυζαντινές σπουδές ὡς πρὸς τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἔρευνας, τὰ *instrumenta studiorum*, βρίσκονται σὲ καθυστέρηση περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰῶνα σὲ σχέση μετὶς ἑλληνικές, ρωμαϊκές καὶ δυτικές σπουδές καὶ ὁ ἱστορικός ποὺ θὰ θελήσει νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ ἱστορικά προβλήματα θὰ πρέπει νὰ ἐξαντληθεῖ στὴν ἀναζήτηση τῶν βασικῶν πηγῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας. Σ' αὐτὴ τὴν ἀναζήτηση ἐπιδόθηκε ὁ Σπύρος Βρυώνης, ἐξοπλισμένος μετὰ τὴν καλὴ γνώση τῶν ἑλληνικῶν, λατινικῶν, ἀραβικῶν καὶ τουρκικῶν, καὶ μελετώντας σὲ μετάφραση τίς περσικές, ἀρμενικές καὶ γεωργιανές πηγές, χωρὶς νὰ παραλείψει τὸ νομισματικό, ἐπιγραφικόν, σιγίλλογραφικόν, ἀρχαιολογικόν καὶ λαογραφικόν ὕλικόν.

Ἀντιμετωπίζοντας τὸ θέμα μετὰ ἐπιστημονικὴ ἀντικειμενικότητα, καὶ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἐθνικιστικὲς προκαταλήψεις, ἀναλύει τοὺς παράγοντες ποὺ ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλον στὴ διαδικασία τῆς συρρίκνωσης καὶ παρακμῆς τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ καθὼς καὶ τῆς παράλληλης προέλασης τοῦ ἐξισλαμισμοῦ, διαθρώνοντας τὴν ὕλη σὲ ἑπτὰ μεγάλες ἐνότητες-κεφάλαια.

Ἔργο τολμηρὸ καὶ σύνθετο στὴ σύλληψή του, τολμηρὸ καὶ στὴν κάλυψή τοῦ ἐκτεταμένου γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ μακροῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ἐκτυλίσσεται σὰν μιὰ ἀπέραντη ἱστορικὴ τοιχογραφία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναδύονται οἱ πρωταγωνιστές, ἐκεῖνοι ποὺ ὑποχωροῦν καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ προωθοῦνται στὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου, τοῦ Πόντου καὶ τῆς Κιλικίας, στὸ μικρασιατικὸ ὑφίπεδο, στίς πεδιάδες τῶν μεγάλων ποταμῶν καὶ στὰ βουνὰ τῆς Ἀνατολῆς. Ἕνας οὐσιώδης τρόπος ζωῆς καὶ πολιτισμοῦ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἕναν ἄλλον καί, γιὰ νὰ ἀκριβολογήσω, τὸ ἀντικείμενον τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ ἐξισλαμισμὸς καὶ ὁ ἐκτουρκισμὸς τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ἐφόσον τὸ κρίσιμο σημεῖον, ἡ πολιτισμικὴ μεταβολή, μετὰ μακροχρόνιες κατακτήσεις συνετέλεσε στὴν πολιτικὴ ἐνοποίηση ποὺ πέτυχαν τελικὰ οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι, τετρακόσια χρόνια μετὰ τὸ Ματζικέρτ.

Ἡ ἀρχὴ τῆς διαδικασίας τοῦ μετασχηματισμοῦ, ποὺ θὰ καταλήξει στὸν ἐξισλαμισμό, διερευνᾶται μέσα ἀπὸ τὸν χαρακτήρα καὶ τίς ἐπιπτώσεις τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων, ἰδιαίτερα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ., τὸν βαθμὸ ἐνσωμάτωσης τῶν χριστιανῶν στὴ μουσουλμανικὴ κοι-

ωνία και τις συνέπειες από τη διάλυση της ισορροπίας που είχε επιτευχθεί μεταξύ του κράτους της Νικαίας και του σουλτανάτου του Ίκονιού (τέλη 13ου-τέλη 15ου αι.).

Η λεπτομερής επισκόπηση των πηγών αποκαλύπτει λεηλασίες και καταστροφές, συχνά όλοσχερεῖς, περιοχών, πόλεων και χωριών, που συνοδεύονταν από βία, και ο θρῆνος της Ἑκκλησίας Κομνηνῆς για τη μοίρα της Μικρᾶς Ἀσίας δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ ἄσκηση ρητορικῆς δεινότητος. Διαβάζω: «Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν διαδόχων τοῦ Διογένη, οἱ βάρβαροι καταπάτησαν τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ρωμαίων καὶ ἡ δύναμή τους δὲν περιορίστηκε παρὰ μόνον ὅταν ἄρχισε ἡ βασιλεία τοῦ πατέρα μου. Ἐξάκόντισαν σπαθιά καὶ λόγχες κατὰ τῶν χριστιανῶν, ἔκαναν μάχες, πολέμους καὶ σφαγές. Πόλεις ἀφανίστηκαν, περιοχές λαφυραγωγήθηκαν, ὁλόκληρη ἡ χώρα τῶν Ρωμαίων βάφτηκε μὲ τὸ αἷμα τῶν χριστιανῶν». Τὴ μετακίνηση τῶν αὐτόχθονων κατοίκων στὴ Νοτιοανατολικὴ Μικρὰ Ἀσία περιγράφει ὁ Ἀρμένιος ἱστορικός Ματθαῖος Ἐδέσσης: «Πλήθη λαοῦ ἔφθαναν κατὰ χιλιάδες [...] ἦταν σὰν ἀκρίδες, ποὺ κάλυπταν τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, ἦταν περισσότεροι ἀπὸ τὸν λαὸ ποὺ ὁδήγησε ὁ Μωυσῆς μέσα ἀπὸ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα, περισσότεροι ἀπὸ τοὺς κόκκους τῆς ἐρήμου τοῦ Σινᾶ». Παράλληλα οἱ ἐξανδραποδισμοί, ἡ θνησιμότητα, οἱ αἰχμαλωσίες καὶ σ' ἓνα βαθμὸ ὁ προσηλυτισμός, μείωναν τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Ὁ Σπύρος Βρυώνης κατάρτισε πίνακες μὲ τις πόλεις, χωριά καὶ ἐπαρχίες, ποὺ ὑπέστησαν καταστροφές, λεηλασίες, αἰχμαλωσία, σφαγές ἢ πολιορκία. Μετὰ τις καλές μέρες τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας καὶ τοῦ σουλτανάτου τῶν Σελτζούκων, οἱ τουρκικὲς κατακτήσεις θὰ ἐπιφέρουν σοβαρὰ πλήγματα στοὺς βυζαντινοὺς θεσμούς. Μοιραία γιὰ τὴ βυζαντινὴ κοινωνία κατέστη ἡ μακροχρόνια διαδικασία τῆς κατάκτησης, ποὺ ἐπέφερε τὸν κλονισμὸ καὶ τὴν ἐξάρθρωση. Ὁ μουσουλμανικὸς κρατικὸς μηχανισμὸς θὰ ἀσκήσει διαβρωτικὴ δύναμη στὶς χριστιανικὲς κοινότητες, στοὺς δεσμούς καὶ τὰ αἰσθήματα ποὺ τις συνεῖχαν, καὶ θὰ προετοιμάσει τὰ μέλη τους γιὰ τὴ μεγάλη πολιτισμικὴ μεταβολή. Τὰ πολιτικὰ καὶ ἱστορικὰ γεγονότα τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων στὴ Μικρὰ Ἀσία κατέστρεψαν τὴ βυζαντινὴ Ἐκκλησία, κυρίαρχο θεσμὸ τοῦ κοινωνικοῦ, οικονομικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου, ἐφόσον ἡ θρησκεία

ἐκπροσωποῦσε κάθε ὄψη τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας. Τὸν 15ο αἰ. ἐπιβίωναν μόνο 17 μητροπόλεις καὶ 3 ἐπισκοπές, ὅταν κάποτε ὑπῆρχαν 50 μητροπόλεις καὶ 400 ἐπισκοπές. Ἡ οἰκονομικὴ δύναμη τῶν βυζαντινῶν θρησκευτικῶν δομῶν κατασχέθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἔγινε ἡ οἰκονομικὴ βάση τοῦ Ἰσλάμ στὴν Ἀνατολή.

Οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀναζήτησαν τὰ αἷτια γιὰ τὶς μεγάλες στρατιωτικὲς καταστροφές. Ἄλλοι θεώρησαν ὅτι οἱ νίκες τῶν Τούρκων ἀποδείκνυναν τὴ θρησκευτικὴ ἀνωτερότητα τοῦ Ἰσλάμ ἀπέναντι στὸν χριστιανισμό, ἄλλοι ἐρμήνευσαν τὴν ἥττα τῶν χριστιανῶν ὡς θεία τιμωρία μιᾶς κοινωνίας στερημένης ἀπὸ πίστη, ἢ ἀκόμη ὅτι ἡ προέλαση τοῦ Ἰσλάμ σήμαινε τὸ τέλος τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Πολλοὶ ἀρκέστηκαν στὴν προοπτικὴ ὅτι «πάλι με χρόνια με καιροὺς πάλι δικὰ μας θὰ ᾖαι». Ἡ χριστιανικὴ κοινωνία μεταμορφώνεται μετὰ τὴν ἀντικατάσταση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν ἰσλαμισμό καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν τουρκικὴν.

Ἡ ἀντικατάσταση ἑνὸς παλαιοῦ καὶ ἐξελιγμένου πολιτισμοῦ ἀπὸ αὐτὸν ἑνὸς νεόφερτου λαοῦ στὴν πολυπληθέστερη καὶ ἀκμαιότερη περιοχή τῆς Αὐτοκρατορίας, εἶναι ἓνα φαινόμενο ποὺ δύσκολα γίνεται ἀποδεκτὸ καὶ ξενίζει. Εἶναι ὅμως ἓνα ἀκόμη φαινόμενο στὴ μακριὰ ἀλυσίδα τῶν πολιτισμικῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἔζησε ἡ Μεσόγειος καὶ ἡ Μέση Ἀνατολή.

Ἡ πάλη μεταξὺ τοῦ Ἰσλάμ καὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι παλαιά. Γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα τὸ Βυζάντιο θὰ ὑποστεῖ τὴν πρώτη σημαντικὴ συρρίκνωση μετὰ τὴν ἀπώλεια τῶν μεγάλων ἐπαρχιῶν τῆς Κυρηναϊκῆς, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας. Οἱ αἰῶνες ὥστούσο στοὺς ὁποίους ἐπικεντρώνεται τὸ βιβλίο τοῦ Σπύρου Βρυώνη, 11ος-15ος, συνιστοῦν τὴν κρίσιμη καμπὴ στὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ συμπίπτουν μετὰ τὴν τελευταία μεγάλη πολιτικὴ καὶ γεωγραφικὴ του συρρίκνωση. Ἐνας κύκλος ποὺ ἄρχισε τὸν 7ο αἰῶνα ἔρχεται νὰ κλείσει.

Ἡ μελέτη τοῦ πολιτισμικοῦ μετασχηματισμοῦ ξεκινᾷ μετὰ τὴ διερεύνηση τῆς κατάστασης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὶς παραμονὲς τῆς τουρκικῆς κατάρκτησης, πρὶν ἀπὸ τὶς εἰσβολὲς τῶν Σελτζούκων Τούρκων: διοικητικὸ σύστημα, στρατιωτικὴ, πολιτικὴ, ἐκκλησιαστικὴ καὶ κοι-

νωνική κατάσταση, ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ φανερῶνουν τοὺς στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰ. ἐπισημαίνεται οἰκονομικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἀκμὴ καὶ σταθερότητα. Ἡ κυρίαρχη γλῶσσα τῆς Δυτικῆς, Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦταν ἡ ἑλληνικὴ, καὶ ἡ κυρίαρχη θρησκεία ἀκολουθοῦσε τὸ δόγμα τῆς βυζαντινῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Μόνον στὶς περιοχὲς ἀνατολικά ἀπὸ τὴν Καππαδοκία, τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, ἂν καὶ παρόν, ἦταν ἀδύναμο σὲ σύγκριση μὲ τὰ μὴ ἑλληνόφωνα καὶ ὀρθόδοξα στοιχεῖα: τοὺς Κούρδους, Γεωργιανούς, Λαζούς, Σύρους, Ἀρμένιους. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση, ὅτι τὸ ἑλληνικὸ πολιτισμικὸ στοιχεῖο ἦταν ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ τὸ κυρίαρχο, καθιστᾷ τὸν ἐξισλαμισμό μείζον θέμα ἔρευνας, ἐφόσον ἐπρόκειτο γιὰ μίαν ἰσχυρὴ καὶ ζωντανὴ κοινωνία ποὺ ἀφομοιώθηκε.

Μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν ἐσωτερικῶν ἐξελίξεων στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸ 1025 ἕως τὸ κορυφαῖο γεγονός τῆς ἥττας τῶν Βυζαντινῶν στὸ Ματζικέρτ τὸ 1071, τονίζεται ὁ ἀδυσώπητος ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὴν ἀριστοκρατία τῶν ἀξιωματούχων τῆς πρωτεύουσας καὶ στοὺς ἐκπροσώπους τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας καὶ μεγάλους γαιοκτήμονες τῆς ἐπαρχίας. Ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ τίμημα ἀλληλομάχονταν γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας καὶ κάθε σύρραξη ἀπογύμνωνε τὰ σύνορα ἀπὸ τὶς στρατιωτικὰς δυνάμεις, ἀναγκάζοντας τὴν αὐτοκρατορία νὰ προστρέχει συνεχῶς σὲ ξένους μισθοφόρους. Ἀπὸ τὴ διαμάχη αὕτη θὰ ἐπωφεληθοῦν οἱ Τοῦρκοι ἐπιδρομεῖς, ἐνῶ ἡ συνακόλουθη οἰκονομικὴ παρακμὴ θὰ διευκολύνει τὶς δυσμενεῖς ἐξελίξεις ποὺ ὀδήγησαν στὴν καταστροφὴ τοῦ Ματζικέρτ. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας, ἡ περιγραφὴ τῆς τύφλωσης τοῦ Ρωμανοῦ Διογένη στὸ ἴδιο τὸ ἔδαφος τῆς Ἀνατολῆς ποὺ προσπάθησε τόσο γενναῖα καὶ τόσο μάταια νὰ ὑπερασπίσει, ἀποτελεῖ ταιριαστὴ τελικὴ σκηνὴ στὸ δράμα τῆς πολιτικῆς κατάρρευσης τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν ἐστία του, τὴ Μικρὰ Ἀσία. Στὶς παραμονὲς τῆς ἥττας, ὁ ἱστορικὸς καὶ αὐτόπτης μάρτυρας Ἀτταλειάτης περιγράφει τὴν παρακμὴ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Διαλυμένος στρατός, ἀνυπάκοοι μισθοφόροι καὶ ἐθνικιστικὲς ἀντιπαράθεσεις ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες, Σύρους καὶ Ἀρμένιους, διευκόλυναν τὰ τουρκομανικὰ φύλα στὴ διείσδυσή τους στὶς κεντρικὲς πε-

ριοχές της Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ περιοχή βρέθηκε αποδυναμωμένη ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ἐπιδρομὲς καὶ λεηλασίες, ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ πολιτισμοῦ της, τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἀποστερημένη ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τῆς ἡγεσία. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ἦταν ὥριμη νὰ ἀφομοιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἰσλαμικὴ κοινωνία, ἔργο ποὺ ἐπιτέλεσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ ἰσλαμικὰ ἱδρύματα –κυρίως οἱ δερβίσηδες– ὑποστηριζόμενα πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχές.

Παρὰ τὰ διάφορα μέτρα ποὺ πῆραν οἱ Βυζαντινοὶ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ πολιτικὴ νίκη τοῦ μωαμεθανισμοῦ ἀποδείχθηκε ὁ πιὸ ἀποφασιστικὸς παράγοντας γιὰ τὴν πολιτισμικὴ μεταβολή. Ἄν στὴν ἀνώτερη τουρκικὴ κοινωνία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπικράτησαν τὰ ἰσλαμικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ ἐπίσημη ἔκφρασή της ἦταν μουσουλμανικὴ, ἡ λαϊκὴ της ὅμως μορφή εἶχε ἔντονα βυζαντινὰ στοιχεῖα, ἰδιαίτερα στὴ ζωὴ τῆς ὑπαίθρου καὶ στὶς ἀστικές παραδόσεις τῶν τεχνῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου. Σημαντικὲς ἦταν οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἐπιβίωση τῆς οἰκονομικῆς βυζαντινῆς ζωῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ τουρκικοῦ φορολογικοῦ συστήματος καὶ τῆς διοίκησης, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία λειτούργησε, μέχρις ἐνὸς σημείου, ὡς στήριγμα τοῦ χριστιανικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀφομοιωμένη βυζαντινὴ κοινωνία ἀποτέλεσε ἓνα βασικὸ συστατικὸ στοιχεῖο στὴ διαμόρφωση τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς τουρκικῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ εὐρύτητα τοῦ θέματος, ἡ συνθετικὴ διάρθρωση καὶ ἡ μεθοδική του διαπραγμάτευση κατέστησαν τὸ βιβλίον τοῦ Σπύρου Βρυώνη διάσημο στοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους. Περισσότερες ἀπὸ εἴκοσι βιβλιοκρίσεις δημοσιεύθηκαν γιὰ τὸ ἔργο χαρακτηρίζοντάς το «μεγάλον [...] μνημειῶδες ἐπίτευγμα [...] σταθμὸν στὴν ἱστοριογραφίαν», χωρὶς βέβαια νὰ λείψουν οἱ μικρὲς ἢ καὶ μικρόψυχες ἀντιρρήσεις. Ὁ ἴδιος τὸ θεωρεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς προσωπικῆς του ἐπιστημονικῆς ὀρίμανσης, ποὺ τοῦ ἀνοίξε τὴ θύρα τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης. Ἀπευθυνόμενος στὸν Πρόλογο τῆς ἐλληνικῆς ἔκδοσης στὶς νεότερες γενιὲς τῶν ἐπιστημόνων ποὺ θὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸν μεγάλο πολιτισμικὸ μεταχρηματισμὸ, ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ τὸ νέο σημαντικὸ ὕλικὸ ποὺ διαρκῶς ἔρχεται στὸ φῶς, ὁ Σπύρος Βρυώνης τοὺς συμβουλεύει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐφόδια, νὰ ἔχουν καὶ τὴν ἀγάπη ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἀφοσίωση στὴν

έρευνα. "Ας μοῦ ἐπιτρέψει νὰ προσθέσω καὶ τὸ πάθος. Γιὰ τὸν Βρυώνη ἢ βυζαντινὴ, σελτζουκικὴ καὶ ὀθωμανικὴ Μικρὰ Ἀσία ἦταν ἡ πρώτη ἀγάπη ποὺ ποτὲ δὲν ἔφυγε ἀπὸ κοντά του. Τὸ ἐλληνικὸ κοινό, πάντα εὐαίσθητο στὶς μνημὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔχει πλέον τὴ δυνατότητα νὰ διαβάσει στὴ γλώσσα του ἓνα μεγάλο ἱστορικὸ βιβλίο.

ANNA ABPAMEA

Georges Drettas, *Aspects pontiques*, Association de recherches pluridisciplinaires, Παρίσι 1997, σσ. XXVIII + 790.

This peculiarly titled volume is largely a grammar of the Pontic dialect of Greek as it is spoken today in Greece. At last, more than seventy years after their expulsion from their homeland, we have a comprehensive, reliable and systematically presented description of the language of the Pontic Greeks which will enable Pontologist working on particular subdialects to see what distinguishes them from the generality.

Drettas' study is a complement to R.M. Dawkins' study of the Cappadocian dialects, *Modern Greek in Asia Minor* (Cambridge, 1916). Between them, these two books provide a comprehensive description of the chief Greek dialects of Asia Minor. Dawkins carried out his linguistic fieldwork in Cappadocia in 1909-1911, at a crucial juncture shortly before the Orthodox Christians of the region were expelled and scattered in various parts of Greece, where their dialects gradually died out. In 1914 Dawkins began fieldwork in Pontus. «When I was caught up by the outbreak of the war in 1914», he wrote later in an unpublished memoir, «I was beginning what I hoped to be a series of visits to Pontus for the purpose of a similar book on Pontic; it has always been a deep regret to me that this was made impossible». The outbreak of the First World War forced him to leave Turkey, where he was never to return. At the same time the Christians of Pontus, both Orthodox and Armenian, began the ten years of their trials and tribulations which culminated in the Armenian genocide and the forcible removal of the Orthodox Christians to Greece. It is tragically significant that whereas the linguistic material collected by Dawkins, and